

DOĞU ANADOLU'DAKİ ERMENİ MEZALİMİNİN BREST-LİTOVSK BARIŞ GÖRÜŞMELERİNDE PROTESTOSU

*Arş. Gör. Nurcan YAVUZ**

Ermeniler, uzun zamandan beri Rusya ve diğer büyük devletler vasıtasıyla diplomatik yönden bağımsızlık yolundaki emellerini gerçekleştirmeye çalışırken, bunun yanında halk arasında da teşkilatlanmaya başlamışlardı. Birçok cemiyet kurulmuş, çeşitli gizli topluluklar oluşturulmuş, siyasî partilerle birlikte silahlı isyan teşkilatları da ortaya çıkarılmıştı.

Özellikle Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermenilerin kanlı faaliyetleri, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra başlamıştı. Hayrik Harmeyan ile Mıgırdıç Portakalyan gibi komitacılar Ermeni öğretmenokulunda ve kiliselerde dini öğretim perdesi altında halkı isyana kışkırtıyorlardı. Hatta Fransa'da bir matbaa dahi kurmuşlardı. Burada basılan ve Ermenileri isyana hazırlayan kitaplar, bildiriler gizlice memlekete gönderiliyor, evlere dağıtılıyordu. Daha sonra gizli Ermeni Milli Birlik Komitesi kurulmuş ve bu komite sayesinde gençlere gizlice askeri eğitim yaptırılmaya başlanmıştı¹.

1877 yılında ise, Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbeg başkanlığında, Kafkasyalı Ermeniler tarafından Hınçak Cemiyeti kurulmuştu. Bu cemiyetin başında ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeni de bulunuyordu. Cemiyet, faaliyet alanı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Bölgesi'ni seçmişti. Siyasî gâyesi ise, "Türkiye Ermenistanı" dedikleri bölgeyi kurtarmak ve burayı Rus-İran Ermenistanı ile birleştirerek, hür bağımsız bir Ermenistan yaratmaktı².

Sonuçta bu gayeleri doğrultusunda, en büyük şehirlerden, en küçük köylere varıncaya kadar bütün Osmanlı memleketi dahilinde Ermeni ihtilâl komiteleri tarafından muntazam bir şekilde gizli teşkilât meydana

* Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

1. Niyazi Ahmet Banoğlu, Ermeninin Ermeniyeye Zulmü, Ankara, 1976, s.15.

2. Hüsamettin Yıldırım, Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, (1914-1918), Ankara, 1990, s.26.

getirilmişti. Bu gizli teşkilât, Ermenileri Kürt, Türk halkı aleyhine zehirliyor ve Doğu Anadolu'daki altı vilâyetten ibaret bir Ermeni mümtaz eyaletleri oluşturulmadıkça, Ermenilerin rahat durmamalarını temine çalışıyorlardı. Maksatları Doğu Anadolu'da kendisine sayı itibarı ile üstün olan Kürt ve Türkü kendi idaresi altına verecek bir Ermenistan oluşturmaktı³.

Ermenilerin en kanlı cemiyetlerinden olan Taşnaksütyun ise 1890 yılında Kafkasya'da kurulmuştu. Cemiyeti kuranların başında tanınmış komitecilerden Kristapor Mihailyan Rusdom Zoryan ve Simon Zavaryan vardı. Bunlar sık sık Osmanlı topraklarına geliyor, Ermeni gençlerine silah eğitimi yapıyor, isyan hazırlıklarını düzenliyor ve yönetiyorlardı⁴. Cemiyetin asıl gâyesi; isyan yoluyla Türkiye Ermenistanı için siyâsî ve iktisadi hürriyeti elde etmektir⁵.

Bu şekilde kurulan cemiyetler kısa zaman sonra faaliyetlerine başladılar. İhtilâlciler artık doğuda sınır tanımıyorlardı. Kafkasya Ermenileri ile daimi temas ve haberleşme sağlanmıştı. Rusya'dan gizlice büyük miktarda silah ve mühimmat getirilmiş kilise bodrumlarında saklanmıştı. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'na casuslar bile göndermeye başlamışlardı. Bunlar Türk ve Çerkez kıyafetleriyle Türkiye Ermenistanı'nı köy köy dolaşiyor, kilise ve manastırlarda kalıyor, halkı isyana çağırın söylevler veriyorlardı⁶.

Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun genel Harbe girmesi, Ermeniler için kurtuluş ve istiklâl müjdecisi olmuştu. Fakat Ermeniler aynı şeyi Türkler için bir felâket olarak nitelendirmişlerdir. Durum gerçekten de öyleydi. Balkan Harbi'nde acı bir mağlubiyete uğrayan Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde hiçbir başarı kazanamayacakları ve perişan olacakları ortadaydı. Ermeni istiklâli için ise bundan daha güzel bir fırsat olamazdı.

Böylece savaşın başlamasını fırsat bilen dünyanın her yerindeki gönüllü Ermeniler, Kafkasya'ya gelmişlerdi. Ayrıca Rus ordularında da Rusyalı Ermeni askerler bulunuyordu. Türk-Rus Savaşı başladığında, Ruslar taaruza geçmeden önce Kafkasya'da da Ermeniler hazırlığa başlamışlardı. Ermeni Komitacısı Antranik Tiflis'e getirilerek, bunun emrinde Ermeni intikam alayları kurulmuştu. Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde üye olan Erzurum Milletvekili Karakin Pastırmacıyan ve daha birkaç Ermeni milletvekili, teşkilât için Tiflis'de toplanmışlar ve dört gönüllü müfrezesi kurmuşlardı.

3. Cemal Paşa, Hatıralar, İttihat Terakki ve Birinci Dünya Harbi, İstanbul, 1959, s.338.

4. Banoğlu, Ermeninin Ermeniye Zulmü, s.16.

5. Yıldırım, Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, s.26.

6. Banoğlu, Ermeninin Ermeniye Zulmü, s.16.

Ayrıca Rus Çarının emriyle mahkûm olan ve sürgüne gönderilen Taşnaksütyun Cemiyeti'nin üyeleri affedilmiş, Rusya ve Çarlık tahtına hizmet etmeleri için tekrar Kafkas berisine dönmüşlerdi. Cemiyet Ermenistan'ın bağımsızlığı için Türklere karşı Rus orduları safında çarpışacak gönüllüler birliği kurmaya çalışıyordu⁷.

Ruslar sadece Kafkasya'daki Ermenileri silahlandırarak savaşa hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda savaş çıktığında öncü birlikleri vazifesi görebilecek Osmanlı Ermenilerini de silahlandırmıştı. Bunun yanında Taşnaksütyun Cemiyeti aracılığı ile para yardımında dahi bulunmuştu⁸.

Ermenilerin yaptığı bu faaliyetler ve alınan haberler, Türk kamuoyunda büyük bir tepkiyle karşılanmıştı. Enver Paşa 26 Nisan 1915'de Milli Savunma Bakanlığı'na verdiği talimâtında olayların önünü almak için bir dizi tedbirlere başvurulmasını istemişti.

Alınan bu kararlara, düşünülen tedbirlere karşılık Ermeni çete faaliyetlerinin önüne geçmek güç geçtikçe imkânsızlaşmıştı. Çete faaliyetleri Artvin'den başlatılmış Haziran 1915'de Suşehri'ne kadar vardırılmıştı⁹. Hatta çetecilerin sayısı o kadar artırılmıştı ki, bunlar otuz Ermeni kumandan tarafından bile zor idare edilir hale gelmişti. Ermeni köylerine çeşitli silahlar dağıtılarak, köy halkı da çetecilerle birlikte faaliyete başlamışlardı. Bu köyler belli bir ihtilâl programına tabi tutulmuş ve her köyde silah depoları oluşturulmuştu. Sadece Sivas-Erzincan muhitindeki Ermeni halkı nezdinde otuz bine yakın silah toplanmıştı¹⁰. Erzurum, Erzincan, Kars, Van, Bitlis dolaylarında mezâlîmi yapan bu çete reisleri ve bu çetelerdi. Sivas bölgesi de onlar için önemli bir yere sahipti. Daha doğrusu Türk ordusunu arkadan vurmak için Sivas'ı en elverişli bölge olarak seçmişlerdi¹¹.

7. B.A. Boryan, Armeniya, Mejdunarodnaya Diplomatiya İSSR, Cast.II, Moskova, 1929, s.348.

8. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Aralık 1982) Yıl.31, Sayı.81, Genelkurmay Başkanlığı Ankara, Belge No.1807, s.24. Ermenilere silah dağıtmak amacıyla Rus generallerinden Loris Melikof'un oğlunun bu amaçla Van bölgesine gittiği dahi haber alınmıştı. (ATASE, Klasör 2918, Dosya 797, Fihrist 6).

9. Larcher, Büyük Harpte Türk Harbi, II, İstanbul, 1928, s.359. Bütün bu gerçeklere rağmen, 1915'de Tiflis'de toplanan Ermeni Kongresinde Taşnaksütyun mümessilinin verdiği raporda; Rus hükümetinin harbin başında Türk Ermenilerini silahlandırmak, bir harbe hazırlamak, Türkiye içinde isyanlar çıkartmak, Türk ordusunun gerilerini kesmek. Rus ordusunun geri harekâtını kolaylaştırmak için para verdikleri açıklanmıştı. (Sadi Koçtaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967, s.189).

10. Document No.102.

11. Alper Gazigiray, Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörtünün Kaynakları, Hereke, 1982, s.379.

Rus ilerleyişi ve Ermeni çete faaliyetleri karşısında, Osmanlı ordularının cephelerde, sınırlarda savaşmasına ve başarılı olmasına imkân yoktu. Bu şartlar altında, harp sonunda isyan bölgelerinde tek bir Türk'ün dahi canlı kalmayacağı aşikârdı. En kısa zamanda tedbir alınması gerekiyordu.

Rusya'da ihtilâlin çıkması düşünülen bu tedbirlerin kolay bir şekilde uygulanmasına sebep olmuştur. Lenin'in "barış dekreti"nden hemen sonra Sovyet Hükümeti, Almanya ile harbi sona erdirmek için görüşmelere girişme yollarını aramaya başlamıştı. Esasen, Rusya'daki halk ve cephedeki askerler de barışın bir an önce yapılmasını istiyorlardı. Amele ve Asker Komitesi'ndeki cephe birlik delegelerinden Dubassof; Rus askerlerinin ne hürriyet ne de arazi istediklerini ve yalnız sulh talebinde bulduklarını ve Petersburg'daki fırkaların bütün kararlarına rağmen artık kesinlikle harp etmeyeceklerini bildirmişti¹².

Nihayetinde uzun süren bir karışıklık devresinden sonra Rusya, istediği barışı yapma fırsatını elde etmiş ve 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'da savaşan devletlerle mütarekeyi imzalamış ve 1918 Kasımından beri devam eden sıcak savaşı bitirmiştir.

Alman cephesinde imzlanan Brest-Litovsk Mütârekesi gereğince, Brest-Litovsk şehrinde barış görüşmelerine başlanılacaktı¹³. Brest-Litovsk da tekrar başlatılmak üzere olan sulh çalışmalarına bizim de ergeç katılacağımız kesinleşmişti. Doğu cephesinde birikmiş bulutlar yavaş yavaş dağılmaya sulh ve selâmetin yolları görünmeye başlamıştı¹⁴.

Brest-Litovsk'daki barış görüşmeleri Osmanlı Devleti için çok önemliydi. Bunun için Sadrazam Talât Paşa bizzat kendisi gönderilecek heyetin başında bulunmak istemişti¹⁵. Görüşmelerin teknik, yani diplomatik yönleri, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey veya Berlin'deki büyükelçi İbrahim Hakkı Paşa tarafından yürütülecekti. Heyete askeri meselelerin mütehassısı olarak Mareşal Ahmet İzzet Paşa ve Berlin'deki askeri ataşe Zeki Paşa, katılacaklardı¹⁶. Ayrıca Karadeniz problemleri de görüşüleceğinden bahriye eski Hamidiye Kumandanı sıfatıyla ad kazanan Hüseyin Rauf Bey de görüşmelere katılacaktı.

12. Sabah, 1 Kasım 1917, Numro: 10044.

13. ATASE, Kıs. 340, D.406-1366, F.1; General Ludendorff'un Hatıra-i Harbisi, C.II, İstanbul, 1336, s.258.

14. Tasvir-i Efkâr, 19 Aralık 1917, Numro: 2315.

15. Larcher, Büyük Harpte Türk Harbi, C.II, s.581.

16. Stefanos Yerasimos, Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, İstanbul 1979, s.13.

Esasen kabine üyeleri arasında ve siyâsi mahfillerde Ruslarla yapılacak barış ve öne sürülecek talepler hakkında açık bir görüş mevcut değildi. Rus ihtilâlinin sonra rahat bir nefes almak imkânını bulan Türk devlet adamları ve Türk umumi efkârı, en çok Rus işgali altındaki bölgenin Ruslardan kurtarılmasını hedef tutmuşlardı. Bu yapıldığı takdirde dahi Rusya ile barış çok başarılı sayılacaktı¹⁷.

Diğer yandan, fırsat ortaya çıkmışken, Rus işgali altındaki bölgenin geri alınmasından başka, daha önceleri Rusların eline düşmüş olan yerleri de, bilhassa Elviye-i Selâse'yi de kurtarmak hevesi belirmişti. Özellikle Enver Paşa bu husustaki gelişmelere ön ayak olmaya çalışmıştı. Bu suretle, biri minimum, diğeri maksimum olmak üzere şartlar iki kısımdan ibaret olarak belirlenmişti. İlk önce asgari taleplerin öne sürülmesi kararlaştırılmıştı. Çünkü en önemli şey biran önce Ruslarla bir barış imzalamaktı. Başlangıçta Rusları ürkütecek kadar fazla talepler de bulunmaktan kaçınılmıştı. Diğer yandan Almanları da bu hususta tedirgin etmemek gerekiyordu.

Bütün bu hususlarla kısacası, Ruslarla yapılacak sulh görüşmeleri ve barış şartları meselesi ile en çok meşgul olan kişi Enver Paşa idi. Rusya'ya karşı başlatılan harbin başından itibaren, Rus meselesi Enver Paşa nazarında, şüphesiz en önemli problemdi. Sarkamış taarruzu, II. Ordunun başarısız taarruzu, Erzurum, Trabzon, Erzincan'ın Rusların eline düşmesi, III. Ordunun mağlup olması, Enver Paşa'yı en çok rahatsız eden olaylardı. Nihâyet Osmanlı Devleti'nin bu güç durumu içinde Rus ihtilâlinin ortaya çıkması ve onu takiben Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri ve mütâreke talepleri Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında mağlup olmasını önlemişti.

Enver Paşa, Brest-Litovks'da Ruslardan talep edilecek hususları üç madde halinde Zeki Paşa'ya bildirmişti. Talepleri şöyleydi:

“Mütâreke görüşmelerine başlanmasıyla beraber, İran dahilindeki Rus kuvvetleriyle Kafkas cephesinde II. ve III. Ordularımız karşısında bulunan Rus ordusunun buldukları yerlerden geriye Rus hudûdunun dahilinde alınması ve buna karşılık bizim birliklerimizin de İran'dan geri alınacağı, Kafkas ordularımızın memleket dahilindeki hattan ileri alınacağı ve Rusların takip etmeyeceği ve yalnız Ruslar tarafından tahliye oluncak vilâyetimize mülki memurların gönderilmesiyle yetinileceği ve bu suretle adı geçen bölgede tarafımızdan da askeri harekât yapılmayacağı teklifini müttefik ve Rus murahhaslarına bildiriniz.”¹⁸

17. Yerasimos, Türk Sovyet İlişkileri, s.13.

18. ATASE, Kıs.529, D.357-2067, F.2, Kıs.151, D.200-678, F.108-2; Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.14.

Brest-Litovsk'da barış görüşmeleri başladığı sırada Kafkas sınırında, Rus işgali altında bulunan bölgelerdeki müslüman halkın durumu da iyi değildi. Ermeni zulümleri halkı kasıp kavuruyordu. Bu zulümler Türk gazeteleri dışında Rus gazetelerinde bile gündeme getirilmişti. Bölgedeki olaylar bir Rus muhabirinin kalemıyla şu şekilde ifade edilmişti: "Kafkas sınırında Türklere zapt edilen yerlerdeki müslümanların hali pek fena ve her türlü yardıma nihâyet derecesinde muhtaç olduklarını cümleye mahlumdur.

"Lâkin bu acıklı halleri ve muavenete ihtiyaçları zaman geçtikçe dehşetli surette terâkki etmektedir. Bunların pek çokları yersiz, yurtsuz açlıktan kırılıp bittiler. Türklere alınan yerlerde ki şimdi Rusya tebaası ad edilen Türkler, Kürtler, İranlılar vesair ufak tefek müslüman milletlerin çoluk çocuğa geçen kışta soğuktan fevkalâde ızdırap çektiler ve telefata verdiler. Yurtları yerleri yeksan edilen biçâre Türkleri, 30-35 derece soğukta asker zeminliklerine tepelerindeki bacalar etrafında dörder beşer toplanıp oradan çıkan sıcak dumandan istifade edecek dereceye düşmüşlerdir. Burada soğuktan donup ölenler veyahud el ve ayak gibi azalarını donduranlar bi-had ve hesab idi.

"Köpeklerden artan kemikleri kemiren at, öküz, deve leşlerini yiyerek kışı geçirdikleri gibi bu felâket engiz ahval şimdi de devam etmektedir. Kızaklar, askerler ve nakliye kolları vebahusus Ermeniler tarafından gasb ve garat ve tahrib, pek merhametsiz bir surette devam ediyor. Ermeniler, müslümanların çocuklarını kadın ve kızlarını cebren alıyorlar. Çocukları cebren Ermenileştiriyorlar. Bunların dest-i taarruzundan hiç bir kadının ırzı masûn kalamıyor.

"Aralarında her türlü zührevî hastalıklar pek ziyade tevessül etmiştir. Tabii muavenete son derece muhtaç halde bulunuyorlar. Son zamanda Ermeniler müslümanlara karşı düşmanlıklarını tezyide başladılar. Kürtler ile İranlıları hükümet tarafından tevkif ettirerek evlerini yağma ve zapt ediyorlar. Çok yerlerden müslümanlar kaçmaya mecbur oldular. Vatanlarını terk ettiler. Asker oturan bir köy veya şehre kamını doyurmak için gelen müslümanları casus diye Ermeni gönüllüleri tevkif ediyorlar. Ermeniler müslümanları aleyhinde harekât-ı fesadkâraneye devam ediyorlar. Hükümeti iğfal ve müslümanlar hakkında hükümetin su-i zannını tevlide çalışıyorlar. Ve çok yerlerde buna muaffak da oluyorlar.

"Ermeniler, hükümet nezdinde müslümanları silahlanmak ve Türklere casusluk etmek ile itham ediyorlar. Meselâ bir müddet evvel Erzurum'da şayan-ı dikkat vakalar ve kan dökülmeler oldu. Bunlar gazetelerde yazılmış ve müslümanlara karşı bir fesadda ibaret olduğu ispat edilmiş idi. Şimdi de Hasankale'de bu fesad devam etmektedir. Hınıs'da açılan Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi, bizim elimizdeki Anadolu müslümanlarına erzak tevziine yetim ve fakirleri işeeye çalışmaktaydı. Hınıs etrafında

pekçok fakara ve muhtacın ihtiyaçlarını def için şu müslüman dârü'l-âcezesine iltica etmişlerdir. Bunların içtimalarını gören Ermeniler adavetlerini teskin edemeyerek sokaklarda müslümanlara taarruza darbe başladılar. Can çekişen hastalar, ağır yaralılar ile Hasankale'nin içi ve civarı lebaleb doldu. Müslümanların malları, emlâk ve akarları tarac ve yağma olundu. Yağmagirler tarafından çoluk çocukları esir alındı. Pek çok masum adamlar Ermeniler tarafından tevkif edilerek Rus hükümetine teslim olundu.

“Yerli Rus ve Ermeni tercümanları İslâmların ifade ve cevaplarını kasden tağyîr ve tebdîl ediyorlar. İslâmların ceplerine, eşyalarına arasına mahsus yazdırılmış kağıtlar koyarak güya teftiş neticesinde İslâmların cebinde bulmuş olmak suretiyle Rus hükümetine veriyorlar. Bugün Hasankale Hapishanesi zavallı Şarkî Anadolu İslâmları ve yerli Erivan müslümanları ile doludur.

“Ermenilerin İslâmlara olan cebrü azapları takatfersâdır. Zavallı İslâmların hal ve mâişetleri çok fena ve tahammül fersadır. Himaye etmek vazifesiyle mükellef olan Rus hükümeti mahalliyesi tarafından hiçbir güne maddî ve manevî yardım yoktur.

“Hasankale İslâm cemiyet-i Hayriye ve Darü'l-âcezesi'nin Reis Müdürü Canik Efendi, Bataş İslâmları'nı himaye ettiğinden dolayı Ermenilerin katl ile tehdidlerine maruz kalarak hükümetten bir miktar muhafız asker almış idi. Lâkin o da çok sürmedi Hınıs'a gitti. Hülâsa Şarki Anadolu müslümanlarının halleri perişan, çok perişan karınları aç, kendileri çıplak ve sefil, her türlü maddî ve manevî muavenetten mahrûm ve mazlûm bir haldedirler. Evleri kendi ellerinden alınmış mescid ve medrese ve başka makamât-ı mukaddese tâhkirlere kılınmıştır. Otuz milyonlu Rusya İslâmlarının kaç yüzbin rublelik ianeleri de bir katre kadar tesir gösterememektedir.

“Kadın ve kızların namus ve iffetleri hristiyanlar tarafından pâymal edilmiş ve edilmekte ve birçokları hristiyanları sevk ve eğlenceleri uğruna kurban kılınmış ve kılınmaktadır. Her türlü salgın hastalıklar bir kıvılcım ateşi hızıyla yayılmaktadır. Şarki Anadolu İslâmlarının ahvali son derece dikkat engiz ve merhamet averdir. Bunların çektiklerini bir Allahtan başka hakkıyla beyan yoktur. Onların ah ve vahlarını duyan, işiten gören yok... açlıktan sefaletten kurtulmak ümidiyle hizmet ederlerse hizmet bedelleri verilmiyordu. Şikâyetlerini dinleyen mesul makam yok. Kafkas gazetelerinde yazıldığı veçhiyle bütün Kafkas İslâmlarıyla Ermeniler arasındaki düşmanlık gittikçe alevleniyor. Ermeniler silanlanmakta devam ediyorlar.

“Ermeniler, Rusya'dan hüküm sürmesi lâzım gelen hürriyet, vicdan, adalet, müsavat esaslarına rağmen İslâmların aleyhine şiddetli bir ittihatla

harekete devam ediyorlar. Ermeniler Şarki Anadolu içlerine ve Kafkasya'nın diğer yerlerine halis Ermeni çeteleri, Ermeni askeri bölükleri, duşinaları teşkil ederek gönderiyorlar. Bunlardan maksatları ne idüğü belli değildir. Fakat herhangi iyi bir niyet olmasa gerektir"¹⁹

Bizzat Rus gazetesinde yayınlanan bu haber, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini ve bölge halkının acıklı durumunu en iyi şekilde ortaya koyuyordu. Rusya'nın gazetelerde böyle bir habere yer vermesi, Ermenileri millî idealleri uğrunda destekleyen devlet olarak vasıflandırıldığı için oldukça ilgi çekici bir olay olarak değerlendirmek gerekir.

Rus gazetelerinde dahi sayfalarca anlatılan Ermeni faaliyetleri karşısında meseleye askerî çözümden önce diplomatik yoldan çözüm getirilmeye çalışılmıştı. Brest-Litovsk'da devam etmekte olan sulh görüşmelerinde mezâlim konusu da gündeme getirilmişti. Hatta Enver Paşa 14 Aralık 1917'de Alman Generali Ludendorf'a bir mektup göndererek Ermeni zulümlerini bildirmişti. Bu hareketi ile müttefiklerini, Ermeni meselesinde kendi tarafına çekmeyi plânlamıştı. Gönderdiği mektup şöyledir:

"Kafkas cephesinde, Rus işgali altında bulunan memleketimizde, sakin müslümanlara Rus ordusuna dahil Ermeni çete taburları tarafından bidâyet-i işgalden beri tatbik olunan mezâlim son alınan malûmat-ı mevsûkaya göre had gâyesini aşmıştır. Ve bu son kış Rus ordusunun aynı mıntıkada kalması halinde bu mezâlim yüzünden müslüman ahalinin kâmilan mahv olacağı muhakkak bulunmuştur. Bunun için Rus ordusunun Türkiye'den çekilmesini ve bu sûretle tahliye edeceği mıntıkaya Osmanlı ordusunun dahil olmayarak tarafımızdan bizzat memurin-i mülkiye ile jandarma ikame olunacağını Rus murahhaslarına teklif ve tebliğ etmesini murahhas Zeki Paşa hazretlerine yazdım, Zat-ı samilerinçe de malûm olan mezâlim-i mezkûreye en çabuk bir sûretle nihâyet vermek için taraf-ı samilerinden de muüvenet-i mahsûsada bulunulmasını rica ederim."²⁰

Bu arada zaten Zeki Paşa'da, mütâreke imzalandıktan sonra işgal altında bulunan vilâyetlerimizdeki müslümanlara yapılan mezâlime son vermek üzere bölgenin tahliyesini Rus delegelerine teklif etmeye karar vermişti. Bu teklifini Enver Paşa'ya da bildirmiş ve onun onayını almak istemişti²¹.

Enver Paşa ise, Zeki Paşa'nın teklifini uygun bulmuş ve verdiği cevabında; Rus işgali altındaki Kafkas cephesindeki müslüman halkın Ermeniler tarafından katledildiğini ve son alınan bilgilere göre bu durumun

19. ATASE, Kls.151, D.200-678, F.108-18.

20. ATASE, Kls.152, D.376681, F.4; Kls.529, D.357-2067, F.14.

21. ATASE, Kls.151, D.200-678, F.108-18.

takib eden kış içinde de devam edeceğini ve bu bölgedeki müslümanların tamamen mahv olacaklarını, bunun için böyle bir duruma son vermek için başlayacak olan mütâreke görüşmelerinde, bu bölgedeki Rus kuvvetlerinin çekilmesinin Rus delegelerine bizzat teklif edilmesini ve çekilme esnasında ordu ile Rusların takip edilmeyeceklerinin, yalnızca mülkî memur ve jandarma görevlendirileceğinin bildirilmesini istemişti.²²

Enver Paşa her ne kadar geri çekilme olayının sulh görüşmelerinde teklif edilmesini istemişe de bu teklif müttefikler tarafından reddedilmişti. Hatta meselenin bir mütâreke meselesi olmayıp sulh meselesi olduğunu ve o zaman ancak halledilebileceğini söylemişlerdi.²³

Esasen Enver Paşa'nın aynı teklifi hem Zeki Paşa'ya hem de General Ludendorf'a yapması, onun bu konudaki hassasiyetini gösteriyordu. Hatta 17 Aralık 1917'de Vehip Paşa'ya da aynı mahiyette bir mektup göndererek, onun da bu hususta Rus kumandanlarına protestoda bulunmasını istemişti.²⁴

Sonuçta Brest-Litovsk'daki protesto da işe yaramamıştı. Zeki Paşa olayı şöyle yorumluyordu: "Halbuki Ruslarla bir defa mütâreke imzalandıktan ve barış görüşmelerine başlandıktan sonra, Osmanlı Devleti'nin arzu ettiğini elde edebilmesi mümkün olacaktı. Harp yeniden başlasa bile, Rus ordusunun maneviyâtı sarsılmış olduğundan Türk harp hedeflerinin elde edileceği sanılmaktaydı. "Zeki Paşa'nın bu görüşüne Brest-Litovsk'daki Alman heyeti başkanı General Hoffman'da katılıyordu.

Mütâreke imzalandıktan sonra, Zeki Paşa, tekrar Alman delegesi General Hoffman ile görüşmüş ve ona, işgal altındaki topraklarda bulunan müslümanlara Ermeniler tarafından yapılan mezâlîme son verilmesi için bölgenin tahliyesi gerekliliği hususunu bildirmişti. Hoffman ise, Alman başkumandanlığından bu hususta emir almadığından meselenin özel surette Ruslarla görüşülmesi gerektiğini söylemişti.²⁵

Bunun üzerine 16 Aralık 1917'de Rus delegeleri içinde sözü geçen bir kişi olan L. Kamanev ile özel olarak bir görüşme yapan Zeki Paşa, ona; Rus işgali altındaki bölgenin durumu hakkında uzun uzadıya bilgi vermiş ve bölgenin tahliyesinin her iki taraf için de uygun olacağını söylemiştir. L. Kamenov verdiği cevabında; Sovyetlerin prensib itibariyle

22. ATASE, Kls.529, D.357-2067, F.14-3, Kls.152, D.376-681, F.4-1.

23. ATASE, Kls. 151, D.200-678, F.108-5; Kls. 340, D.406-1366, F.1-17.

24. ATASE, Kls.340, D.406-1366, F.1-9.

25. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.13.

işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılmasını kabul ettiğini ve buna hazır olduklarını bildirmişti²⁶.

Fakat boşaltma işleminin bazı şartlarla yapılması mümkün olacaktı. Şöyleki; bölgedeki göç etmiş veya oralardan başka bir yere sevk edilmiş kimselerin, mezhep ve milliyet ayrımı yapılmaksızın, bütün halkın geri dönmeleri ve Türklerden oluşturulacak bir komisyonun buna başkanlık etmesi ve halkı yerleştirdikten sonra Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak ve muhtariyetle idare edilmek hususlarında bildirecekleri arzuya göre idare olunmalarının temin edilmesi gerektiği şartı ileri sürülmüştü²⁷.

Görüşmenin devamında Zeki Paşa'nın, Kamenev'e; müslüman halkı Ermenilerin yaptıkları mezâlimi anlatması üzerine, Kamenev; Petersburg'a bu hususta telgraf çekeceğini ve buna karşı tedbirler alınacağını söylemişti.

Aslında Kamenev'in ileri sürdüğü bu prensipleri o tarihte henüz yayınlanmamış olan "Türk Ermenistanı"na ait beyânnâmedeki görüşün kendisinden başka birşey değildi. Yani Rus işgali altındaki Türk topraklarında Erzurum'dan Erzincan'a kadar Muş, Bitlis ve Van vilâyetlerinde, her taraftan Ermeniler geri getirilerek, kalabalık bir Ermeni kütlesi meydana getirildikten sonra, yapılacak bir referandum ile burada muhtar bir Ermenistan kurulması tasarlanmış ve sonuçta işgal edilen bölgenin Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi de önlenmiş oluyordu.

Dolayısıyla bütün bu taleplerden de anlaşıldığı gibi, Sovyet hükümetinin iktidarı ele alır almaz ta ilk günlerden itibaren, Çarlık devrinin emperyalizmini takip etmiş olduğu ve bilhassa Osmanlı Devleti hesabına Rusya'yı genişletmek istediği açıkça belli olmuştu.

İngiltere ve Fransa ise bu durumu fırsat bilmişlerdi. Osmanlı Ordularına karşı Tiflis'deki temsilcileri aracılığı ile çökmekte olan Rus cepheleri yerine Kafkas ve Doğu Anadolu hristiyan halklarından oluşan bir set kurma çabasındaydılar. Kurulmak istenen bu cephenin başlıca gücü Ermeniler olacağına göre, Sovyet hükümetinin Doğu Anadolu halklarının yurtlarına dönmelerini istemeleri, halkların kendi kaderlerini belirlemek ilkesinin yanısıra Ermenilere bir ödün vermek gereği ile de açıklanabilmişti²⁸.

Zaten bu sırada imzalanan Brest-Litovsk mütârekesinin de İngiltere'deki tesiri büyük olmuştu. Osmanlı Devleti böyle bir tepkiye önceden hazır olduğundan fazla hayret etmemişti. Çünkü genel Harbin en ağır yükünü doğa cephesinin sırtına yükleyen İngiltere hükümeti, Rusların bu yükü sırtından atmasıyla kendisini yapayalnız görünce sinirlenmemesi elde değildi. Mütârekeden sonra, İngiltere hükümeti Ruslardan kalan vazifeyi ya tek başına yerine getirecek ya da olayların karşısında seyirci ka-

26. ATASE, Kls.340, D.406-1366, F.1-18; Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.13.

27. ATASE, Kls. 340, D.406-1366, F.1-18.

28. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.14.

lacaktı. Çünkü Fransa, İtalya ve Amerika'dan kendisine bir fayda dokunamayacaktı²⁹.

Brest-Litovsk'daki barış görüşmeleri bu şekilde gelişirken, bu arada Ermeniler de boş durmuyordu. Olumsuz faaliyetlerini mezâlimden başka siyâsî sahada da devam ettirmeye başlamışlardı. Stokholm'de toplanan sosyalist konferansına Taşnaksütyun ihtilâlcileri adına katılan Zorayan adında bir Ermeni; konferansa biri Ermeni meselesinin sulh akdi sırasında neticeye bağlanması, diğeri Ermeni meselesinin tarihçesine dair olmak üzere iki beyanname sunmuştu. Bunlardan birincisi, yani meselelerin neticelenmesine dair beyanname; Rusya'da bulunan Ermenilerin Kafkas Cumhuriyeti ile beraber Rusya'da oluşturulan müttefik cemaatlere bağlı kalmaları, İran'da bulunan Ermenilerin bu memlekette gördükleri iyi muameleden dolayı İran hükümeti dahilinde bırakılmaları ve Osmanlı Devletinde bulunan Ermenilerinde, Doğu vilâyetlerinin bazı kısımları ile Kilikya yani Adana havalisinden birleşik bir müstakil Ermenistan oluşturmaları esaslarına dayandırılmıştı. Bu suretle oluşturulacak Ermenistan'a gönderilecek Ermenilerin îfadesi ve bu bölgede oturan bazı müslüman unsurların tabiyeti konusunda bir takım iddiacılar dahi olmakla birlikte Osmanlı Devleti dahilinde Ermeni meselesinin halledilmesine dair düzenlenen tarihçenin sonunda; Avrupa'da genel Harbin başlaması ile Osmanlı Devleti'nin Harbe katılması esnasında geçen zaman zarfında Erzurum ve Van'a gönderilen resmî delegeler tarafından Ermenilere bazı şartlar dairesinde muhtariyet vaad olunduğunu ileri sürmüşlerdi³⁰.

Ermeniler bununla da kalmayıp Doğu vilâyetlerimizde iyice etkin duruma geçmek istemişlerdi. Bundan dolayı Erzincan mütârekesinin imzalandığı 18 Aralık 1917 tarihinden hemen sonra, mütârekeyi fırsat bilip, Rus orduları resmen çekilmeye başladıkları anda Erzurum'dan çeteci olarak dört yüz kadar Ermeni etrafa dağılarak silah teminine başlamışlardı. Fem'den alınan bir habere göre; Erzurum'dan gelen çeteci Ermeniler Fem'de bulunan erzakın muhafazasına görevlendirilmiş olan otuz kadar kazak askerinden erzakları teslim almışlardı. Hatta kendileriyle yapılan görüşmelerde; sulh teşebbüslerinden sonra gönüllü olarak toplandıklarını ve Ruslar tarafından Fem'de terk edilmiş olan erzakla cepheyi teslim almak üzere geldiklerini ve kendilerinde Osmanlı tebaası olduklarını söylemişlerdi³¹.

Ermenilerin gün geçtikçe faaliyetlerini artırmaları Enver Paşa'nın, bu mesele üzerine eğilmesini daha da kamçılamıştı. Brest-Litovsk'daki heyet başkanı Ahmet Nesimi Bey'e 1878'de Rusya'ya bırakılan, Kars-

29. Sabah, 18 Ocak 1918, Numro: 10122.

30. ATASE, Kls. 525, D.1024, F.23.

31. ATASE, Kls. 524, D.706-2044, F.45.

Ardahan, Batum sancaklarının geri istenmesi için özel talimat vermişti. 20 Aralık'ta Enver Paşa'ya bu hususta cevap yazan Ahmet Nesimi Bey, konuyu Dışişleri bakanı Von Külman ile görüştüğünü fakat destek görmediğini bildirmişti. Külman mesele hakkında Ruslarla ayrı görüşme yapılmasını talep etmişti³².

Ahmet Nesimi'nin olumsuz cevabından telaşlanan Enver Paşa bu defa aynı isteği Zeki Paşa'ya bildirmişti.

22 Aralık'ta İstanbul'dan Hariciye Nezâreti'ne vekâlet eden Halil Bey, Ahmed Nesimi Bey'e gönderdiği telgrafında; Almanlar ve Avusturyalılar toprak aldıkları takdirde Osmanlı Devletinin de toprak isteğinde bulunmasının gerekli olduğunu bildirmiş ve Almanya ve Avusturya orduları tarafından işgal altında bulundurulmuş Rusya toprakları tahliye edilmeden önce, Rus işgali altında bulunan toprakların tahliye edilmesinin teminini istemişti³³.

Fakat Almanlar, Avusturyalıların da desteği ile görüşlerini kabul ettirdiklerinden Türk temsilcileri, Sovyet temsilcileri ile yalnız başlarına görüşme yapmak zorunda kalmışlardı.

Brest-Litovsk'da sulh görüşmeleri 22 Aralık'ta başlamıştı. İlk toplantıda Ruslar sulh hakkındaki tekliflerini içeren lâyihayı sunmuş ve dağılmışlardı³⁴. Altı maddelik lâyihanın önemli maddeleri şunlardı:

1-Harb esnasında işgal edilen toprakların zorla ilhakına müsâade olunmayacak ve adı geçen topraklarda bulunan askeri kuvvetler kısa bir müddet için geriye çekilecek.

2- Hali hazırda siyâsi hakimiyetlerini ilân etmiş olan milletlerin istiklâlleri tamamiyle iade edilecek.

3- Harpten önce müstakil olmayan millî heyetler geleceklerini serbest surette tayin edecekler ve azınlıkların hukuku teminat altına alınacak³⁵.

Görüşmelere katılan Türk delegelerine ise, 93 seferinden önceki Rusya sınırını gösterir haritanın bir kopyesi çıkarılarak verilmişti³⁶.

İki gün sonra yapılan toplantıda, müttefik devlet delegelerinin ortaklaşa kararlaştırdıkları cevapta; müttefik devletlerin harp esnasında işgal

32. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.15.

33. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.15.

34. Sabah, 24 Aralık 1917, Numro: 10097.

35. İkdâm, 5 Şubat 1918, Numro: 7539.

36. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Belge No: 337222.

ettikleri toprakları zorla boşaltmak niyetinde olmadıklarını adı geçen toprakların tahliyesi meselesinin sulh görüşmeleri esnasında tâyin edileceğini ve harp esnasında siyâsî hakimiyetlerine gasb eden milletlerin hiçbirini istiklâllerinden sarf-ı nazar ettirmek isteğinde olmadıklarını, harpten önce müstakil olmayan millî heyetlerin istiklâlleri meselesinin uluslararası görüşmelere mevzu teşkil edemeyeceğini ve her devletin kanunlarıyla halledilecek dahilî işlerden olduğunu ve azınlıkların hukuku meselesinde de aynı şekilde halledilebileceğini söylemişlerdi³⁷.

Diğer yandan Türk heyeti; Sovyet temsilcilerinin, işgal altında bulunan doğu illerinde halkın oyuna başvurulması önerisini kesinlikle reddederek, Ermeni meselesinin aslında var olmadığını öne sürmüştü³⁸.

28 Aralık'taki toplantıda; işgal altındaki topraklar hakkında bir karara varılmıştı. Her iki taraf birbirleri hakkında düşmanlık beslemediklerini, ilhaksız bir barış yapmak istediğinde bulduklarına dair birbirlerine beyanatta bulunmuşlar ve sonuçta Rusya; Avusturya'da, Osmanlı Devleti'nde ve İran'da işgal ettiği bölgedeki askerini, İttifak devletleri ise; Polonya, Litvanya ve Rusya'nın diğer kısımlarında bulunan askerlerini geri çekmeye karar vermişlerdi³⁹.

29 Aralık'ta görüşmeler başladığında; Türk delegesi Zeki Paşa işgal altındaki bölgenin tahliye edilmesine dair hazırladığı yedi maddelik tasarıyı Enver Paşa'ya sunmuştu. Tasarı şöyleydi:

1- Vilâyetlerimizin tamamen altı-sekiz hafta içinde Rus asker ve memurlarından tahliyesi.

2- Topraklarımız tahliye edildikçe asker ve memurlarımız tarafından düzenlenmesi ve bu zamana kadar asayişden Rusların sorumlu tutulması ve tahliyenin her iki taraf kumandanları arasında 1. madde gereğince tekli.

3- Tahliye olmayan vilâyetler halkına her iki hükümet tarafından yiyecek yardımı yapılması.

4- Rusların sınır gerisine çekilmeleriyle birliklerinin seferberlikten çıkarılması.

5- Sınırlardan onbeş kilometre geride cephede hazır bulunan askerin geri gönderilmesi.

37. İkdâm, 5 Şubat 1918, Numro: 7539.

38. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, s.16.

39. ATASE, Kıs.529, D.357-2067, F.36.

6- Türk sınırları gerisinde fazla asker bulundurulmaması. Asâyişin korunmasından daha fazla kuvvet toplanmasına ihtiyaç olursa her iki tarafça haberdâr edilmesi.

7- Ermeni gönüllüleri ile taburlarının hemen ve her yerde dağıtılması, Osmanlı ordusu ise, harp halinde bulunduğu için seferber kalacaktı⁴⁰.

| Enver Paşa, tasarıya verdiği cevabında; ayrıca tahliyesi esnasında Ermenilerin Osmanlı halkına yapmaları muhtemel mezâlimin menî ile Erzincan mütâreke tarihinden itibaren işgal edilmiş bölgede bulunan askerlere ait naklediden veya nakledilemeyen bütün malzeme ve eşyaları, yiyecek maddelerinin tahrib edilmesinin engellenmesi hakkında 2. maddede Ruslara ait olan kısma ek olarak ilâve edilmesini istemişti. Ayrıca bunların dışında işgal edilen bölgede Rusların yaptıkları dekovil hatlarıyla, demiryolları ve bu köprülerin diğer askeri binaların olduğu gibi bize teslim edilmesinin Rus delegelerine teklif edilmesini istemişti⁴¹.

Fakat bizim ne teklifimiz ne de isteklerimiz Rusya tarafından pek dikkate alınmamıştı. 31 Aralık'ta Milliyetler Komiseri Stalin "Türk Ermenistanı" hakkında bir bildiri yayınlamıştı. Bu bildiri gittikçe merkezden kopan Ermenilere bir çağrı niteliğinde idi. Bildiri de; Türk Ermenistanının özgür olarak kendi kaderini tayin üzerine özel bir kararname çıkarmaya karar verildiği açıklanmıştı. Söz konusu kararname 11 Ocak 1918'de yayınlanacaktı⁴².

Fakat olaylarla karşılaşılacak olursa, bu karamamenin gerçekçi olmaktan uzak olduğu açıkça görülecektir. Birincisi; sadece Ermenilerden oluşturulacak bir halk milisinin, orada yaşayan tüm halkların çıkarlarını savunacağı şüpheliydi. İkincisi; sürülmüş olan Ermenilerin geri getirilmesi için Sovyet makamlarının Osmanlı hükümeti üzerinde hiçbir baskı imkânı yoktu. Üçüncüsü; düzenli orduların cephelerden çekilmesinden sonra Türk ordularını durduracak hiçbir imkânı yoktu. Son olarak ta; Ermeni milisleri Taşnak teşkilâtının elindeydi. Arkalarında İngiltere ve Fransa vardı. Bu durumda Şaumyan'ın yönetimini kabul edemezlerdi. Ancak 11 Ocak 1918'de Kafkas cephesi kendiliğinden çözülmüştü ve bölge ise Petrograd'dan değil de, Tiflis'den yönetilmeye başlandığından dolayısıyla söz konusu kararname de geçersiz oluyordu.

Dolayısıyla cephede Ermeni cinayetleri bütün şiddetiyle devam ederken, Brest-Litovsk'da bu cinayetler gündeme getirilmeye çalışılmıştı. Fakat Ruslar hareketlerinde ve barış çalışmalarında samimi değillerdi.

40. ATASE, Kls. 340, D.406-1366, F.1-36, 1.39.

41. ATASE, Kls.529, D.357-2067, F.38-38-1.

42. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.16.

Talât Paşa Rusların barış çalışmalarında samîmi olmadıklarına inanmış ve Rusları sulhe zorlamak istemişti. Çünkü Sovyet heyetinin tutumu ve bilhassa heyetin başında bulunan Troçki'nin davranışı ve ihtilâlcî nutukları Türk delegelerinin şüphesini büsbütün artırmıştı. Ruslarla normal usuller dairesinde bir barışın imzalanmayacağı ortadaydı. Brest-Litovsk'a gelen Rus delegelerinin Rus işgali altında bulunan Anadolu toprakları hakkındaki görüşleri ve davranışları Türk heyetini daha da endişelendirmişti.

Sovyet delegeleri ikinci oturumdan itibaren, Lenin'in kendi kaderlerini belirleme hakkını tanıdığı ülkeler olan Polonya, Litvanya ve Ermenistan'ın geleceği ile ilgili meselelerin öncelikli olarak görüşülmesi üzerinde ısrar etmeye başlamışlardı. Almanlar ise, bütün bu ısrarlarda hiçbirseyi duymak istememişlerdi. 1 Ocak 1918 günlü toplantıda, Alman delegelerinin başkanı General Hoffman, Almanya'nın boşaltmak istediği toprakları gösteren bir haritayı toplantıya sunmuştu. Bu topraklar, Bolşeviklerin hiç olmazsa tarafsız kalmasını istediği topraklardı. Buna göre Çarlık orduları tarafından işgal edilmiş Batı Ermenistan'da Türklere geri verilmek zorundaydı⁴³.

Fakat görüşmeler esnasında, Türk delegelerinin sundukları tekliflerin 1. ve 2. maddelerini kabul edemeyeceğini bildiren Rusya ise, barışı geciktirecek hareketlere de ön ayak olmuştu. Kabul etmediği maddeler, toprakların tahliyesi hususundaki maddelerdi⁴⁴. Rusya'nın bu beyanatından sonra toplantı, durum hakkında görüşme yapmak üzere ertelenmişti⁴⁵.

Durumun sürüncemede kalmasından hoşnud olmayan Sadrazam Talât Paşa, sulh hakkında gazetecilere şu beyanatta bulunmuştu: "Ben Brest-Litovsk hadisesini pek mühim ad etmiyorum. Bence bu hadise bu gibi müşkül müzâkeratta her zaman sık sık zuhur eden tefehhümlerden başka bir şey değildir. Müzâkerâtın muaffakiyeti nihaiye ihraz edeceği hakkındaki emniyetim kemafissabık kavi bulunuyor. Zaten tarafeyn arasında müsallahane bir itilâf husulü için lâzım gelen her türlü şerait mevcuttur. Zaten Rusya'daki hal ve vaziyet, sulh meselesinin gayr-i mahdûd bir zaman sürüncemede kalmasına müsaid değildir. İtilâf zümresinin icra eylediği tesirat eseri olarak müzâkerâta muvakkat bir durgunluk husule gelmiştir. Fakat bu hadise devamlı olmayacaktır. Şurası nazarı itibardan dür tutulmamalıdır ki, Bolşevikler gâyet halis ve hakiki mefkûreciler olup düsturlarını muvaffakiyetle isal etmek istiyorlar. Rusya ile kat-i itilâf husûle geleceğinden hiçbir sûretle kat-i ümid etmiyorum. Hatta mümkün olduğu takdirde müzakerelere iştirak edeceğim."⁴⁶

43. Serge, Afanasyan, L'armenia L'azerbaidjan Et La Georgie de' Lindependance a' l'Isauration du Pavvoir Sovictique (1917-1923), Paris, 1981, s.35.

44. İkdâm, 7 Ocak 1918, Numro: 7510.

45. Atı, 6 Ocak 1918.

46. Tasvir-i Efkar, 8 Ocak 1918, Numro: 2335.

Talât Paşa bu konuşmasının hemen ertesinde, 5 Ocak'ta Brest-Litovsk'a gitmek üzere yola çıkmış⁴⁷ ve 8 Ocak 1918'de Brest-Litovsk'a varmıştır. Talât Paşa Brest-Litovsk'a varır varmaz ilk önce Avusturya başmurahtası ve Hariciye Nâzırı Konç Çernin ile görüşmüş ve onlara bir an önce Rusya ile barışın imzalanmasını arzu ettiğini bildirmiş ve Almanya ile herhangi bir anlaşmazlık çıkarsa, arka plânda kalarak Avusturya Hariciye Nazırını ön safa itmek istemişti⁴⁸. Aynı zamanda Alman ve Bulgar delegeleri ile de temasa geçmiş ve Türkiye'nin menfaatlerini korumak yolunda görüşmelerde bulunmuştu. Fakat herşeyden önce Alman hâriciyesi ile anlaşmaya varması gerekiyordu.

9 Ocak celsesini açan Talât Paşa, 25 Aralık'ta Rus delegelerinin yaptığı tekliflerine cevap olarak; görüşmelerin geçici olarak kesilmesinden beri Rusya hükümetinin, müttefik devletler ile sulh yapmak niyeti hususunda birçok olayın olduğunu, bundan dolayı görüşmelerde bu olayların açığa kavuşturulması gerektiğini söylemişti⁴⁹.

Bunun yanında Rusya Hâriciye Nâzırı Troçki'nin Brest-Litovsk'a gelmesi Türk delegeleri arasında yeni bir ümit yaratmıştı⁵⁰. Onun Rus delegeleri arasında bulunuşu son günlerde ortaya çıkan bir iki ihtilâfın süratle halledileceğine işaret etmekteydi. Çünkü kendisi uzun zamandan beri dış ilişkilerle meşgul olduğundan, bundan edindiği tecrübe ile diğer İtilâf Devletlerinin ve İngiltere'nin ne gibi plânlarla uğraştıklarını ne gibi hilelere başvurduklarını en iyi tespit eden kişi durumundaydı⁵¹.

Yunus Nâdi, bu durumdan faydalanarak ve Osmanlı Devleti'nin istediği sulh şeklini Troçki'ye anlatmanın uygun olacağını düşünmüştü. Buna göre; Osmanlı Devleti, Rusya ile sulh yaparken sanki buna mecbur bir mağlûb vaziyetindeymiş gibi görünmek, Rusya'nın her teklifini kabul etmek yerine daha dirayelli davranmak gereğine inanmıştı⁵². Çünkü ezilmiş millet rolünü takındığımız anda diğer İtilâf Devletlerinin de cüretinin artacağı ortadaydı.

Böylece Brest-Litovsk'da devam eden sulh görüşmeleri, Doğu Anadolu halkı arasında da büyük ümitler uyandırmıştı. Rusya ile sulhün imzalanacağı işgal altında bulunan yerlerin boşaltılacağı fikri her yere ulaşmıştı. Halk kendini bu fikre göre hazırlamış, boşaltılacak olan yerlerde görev almak için plânlar dahi yapmıştı⁵³.

47. İkdâm, 8 Ocak 1918, Numro: 7511.

48. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.17.

49. Atı, 12 Ocak 1918.

50. Ahmed İzzet Paşa, Feryadım, C.I, İstanbul, 1992, s.282.

51. Tasvir-i Efkâr, 9 Ocak 1918, Numro: 2336.

52. Tasvir-i Efkâr, 9 Ocak 1918, Numro: 2336.

53. İkdâm, 10 Ocak 1918: 7513.

11 Ocak celsesinde Rus delegelerinden Kamanev, yaptığı açıklamada; Rus hükümetinin asıl amacının, adı geçen toprakların zorla Rus devleti idaresi altında kalmasını müdafaa değil, bu topraklardaki her milletin kendi geleceğine hakim olması hakkını serbestçe yerine getirmesi, dahilî ve haricî teşkilatını kurması, milletlerarası durumunu temin etmesi esasını müdâfaa olduğunu söylemişti⁵⁴. Rusya hükümeti, bu topraklarda şu veya bu tarzda bir hükümet şekli kabul ettirmek için ne vasıtalı ne da vasitasız nüfuz icra etmeyeceğini ve tazyikte bulunmayacağını, topraklardaki milletlerin kendi geleceklerine sahip olması hakkını, hükümetler kuruluncaya kadar bu memleketlerin serbestisini hiçbir gümrük ve askeri mukavele ile tehdid etmeyeceğini taahhüd etmiş⁵⁵ ve verdiği beyânatında; her milletin kendi geleceğini tayin etmek hakkının milletlerin ayrı ayrı kısımlarına değil de bütünüyle milletlere ait olması gerektiği, bu meselenin hallinin tam siyâsî özgürlük ve herhangi bir dış baskının açılmaması şartıyla gerçekleştirilebileceği ve mültecilere yurtlarına dönmeleri için onlara serbestlik tanınması gerektiği hususlarını dile getirmişti⁵⁶.

Açıklamasının hemen akabinde ise Türkiye Ermenileri hakkında bir karamâne yayınlamıştı. Karamâne şöyledir:

“Halk Komiserleri Meclisi, Ermeni halka, Rusya işçi ve köylü hükümetinin, Rusya tarafından işgal edilmiş olan Türkiye Ermenistanı Ermenilerinin bağımsızlıkları da dahil olmak üzere özellikle hukukunu ve serbestçe kendi idarelerini kurmaları hakkını tanıdığını bildirir.

“Komiserler Meclisi, bu haklar için birtakım ilk teminatın hazırlanması ve Ermeni halkının referandumu ile mümkün olacağını kabul eder. Komiserler Meclisi kısmen teminat almak üzere aşağıdaki şartları uygun bulur.

1- Ermenistan'ın Rus askerleri tarafından boşaltılması ve Türkiye Ermenistanı halkının maddi ve şahsi güvenlikleri için derhal bir Ermeni gönüllü ordusunun kurulması,

2- Ermeni kaçaklarının ve çeşitli ülkelere dağılmış Ermeni göçmenlerinin serbestçe Türkiye Ermenistanına dönmeleri.

3- Savaş sırasında Türk hükümeti tarafından Türkiye içlerine sürülmüş Ermenilerin Türkiye Ermenistanına zorluk görmeden dönmeleri Komiserler Meclisi Türk delegeleriyle barış görüşmelerine başlayınca bu şart üzerinde ısrar edecektir.

54. Atı, 16 Ocak 1918.

55. İkdam 16 Ocak 1918, Numro: 7519.

56. Dokumenti Vneşney Politiği SSSR, I, Moskova, 1957-1962, Belge No: 44, s.77-78.

4- Türkiye Ermenistanında demokratik esaslara dayanarak seçilmek üzere halk delegelerinden oluşan geçici bir Ermeni hükümeti kurulması. Kafkas işleri için geçici ve olağanüstü komiser tayin edilmiş olan Stephan Şahumyan, Türkiye Ermenistanındaki halka 2. ve 3. maddelerin uygulanması, dördüncü maddeye göre, Rus askerlerinin buraları boşaltması vasıtalarını ve tarihini tayin edecek, bir karma komisyon kurulması için bütün yardımlarda bulunacaktır.

“Türkiye Ermenistanının coğrafi sınırları, Ermeni-Müslüman halkı ve huduttaki iller halkının demokratik bir şekilde seçecekleri delegeler ve komiser Şahumyan vasıtasıyla saptanacaktır⁵⁷.”

Bu beyânname ile Rus ordularının Doğu Anadolu'dan çıkması öngörülmekle birlikte, bu yörenin Ermeniler tarafından kolonize edilmesi ve buraların yönetiminin Ermeni Sovyetlerine bırakılması istenmişti. Bolşevik Rusya'nın Ermenilerin hamisi rolünü üzerine alması, ihtilâlcî Rusya'nın bu hususta tamamiyle eski Çar Rusyası siyasetini takip ettiğini göstermişti. Lenin'in Ermenileri koruma siyasetinin başlıca sebeplerinden biri de, Bolşevik Partisinin en nüfuzlu üyeleri arasında Şahumyan Avanesov ve Mikoyan gibi birçok Ermeninin bulunmasıydı.

Plânlarına göre; Ruslar, Çarlık ordusu tarafından işgal edilen Doğu Anadolu topraklarından çekilecekler; fakat yörelerin Ermeni kolonizasyonuna açılmasını da Türkler kabul edeceklerdi. Ermeni halkının yerleştirilmesinden sonra, topluluğun arzusuna göre idare şekli tayin edilecekti. Uzun vâdede düşünülecek olursa, bundan beklenecek sonuç şuydu; Türk topraklarında yoğun bir Ermeni kütlesi meydana getirilecek, daha sonra ise yapılacak bir referandum ile buraları Rusya'nın himâyesine bağlanacak, ileri bir safhada da Doğu Anadolu Bolşevik topraklarına katılacaktı. Böylece Ruslar bir taşla iki kuş vurmuş olacaktı. Hem Ermeni meselesini Kafkaslardan ihrac edecekler hem de Doğu Anadolu'ya sahip çıkarak, savaşta Çarlığın başaramadığını barışta kendileri elde edeceklerdi.

İşte bu amaçlar doğrultusunda Taşnaksütyun zaman kaybetmeden katliamlara başlamış, daha Osmanlı Devleti ile Rusya arasında anlaşma imzalanmadan amaçlarını gerçekleştirmek için fiiliyata geçmişlerdi. General Nazarbekof kurulan Ermeni ordusunun kumandanlığına atanmıştı. Rus Kafkas Orduları Genelkurmay Başkanı General Perjevaeski'nin onayı ile kurulan bu ordu, üç tugaydan oluşuyordu. Birinci tugay, 1814-1915 yılları arasında Ermeni gönüllüleri ile Osmanlı Devletine karşı savaşan General Dro'ya, ikinci tugay Albay Silikyan'a, üçüncüsü de General Antranik'in kumandasına verilmişti⁵⁸.

57. Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, I, Belge No: 43, s.74-75; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s.642; İsmet Parmaksızoğlu, Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller, Ankara, 1981, s.131-132.

58. Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu (1914-1923), Ankara, 1991, s.155.

Bu beyanname Brest-Litovsk'daki Türk delegeleri tarafından 19 Ocak günlü toplantıda görüşme konusu edilmişti. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey beyannameden dolayı Troçki'ye şiddetli protestoda bulunmuştu⁵⁹. Çünkü Rus birliklerinin çekilmesi üzerine Ermenilerden oluşturulacak milis kuvvetleri ve kurulacak Mahallî Sovyetler idâresiyle, Ermenilerin Türk halkı üzerinde zor ve şiddet kullanacakları muhakkaktı. Ahmet Nesimi Bey protestosunda, bu durumdan doğacak sonuçların bütün sorumluluğunun Sovyet Hükümetine ait olacağını bildirerek şunları söylemişti: "Rusya'ya mensup olmayan bir memleketin ahalisini silahlandırmak, istiklâl ilânına sevk ve mecbur etmek, Rus inkılâbının ileri sürdüğü ve Rus Murahhasları tarafından müdafaa ve ilân, maksatlara ve esaslara dahi uygun değildir. Muharebenin sonuna kadar müttefik devletlerin bütün sınırları bir bütün teşkil edip, Rusya tarafından Asya kıtasında kayıtsız şartsız Türkiye'ye geri verilecek araziye karşılık, Rusya'ya ait olup, Avrupa'da Almanların işgali altında bulunan saha da kayıtsız ve şartsız hemen Ruslara iade edilecekti"⁶⁰.

Ahmet Nesimi Bey'e göre: Türkiye ve müttefikleri ile sulh görüşmelerine girişen Rusya Cumhuriyeti idarecileri, bu tarzda Doğu Anadolu'daki Ermenileri teşkilâtlandırmakla Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca bir siyâsete açıkça başvurmuş olacaktı. Onlar, bununla arzu edilen sulhün imzalanmasına mâni oluyorlardı. Ahmed Nesimi Bey, Troçki'ye bu tür faaliyetlerinden vazgeçmesinin, Rus inkılâbının ilan ettiği prensiplere daha uygun düşeceğini söylemişti.

Troçki ise, verdiği cevabında şunları söylemişti: "Ermenilere, müsallah Kürtlerin hücumlarına karşı kendilerini müdafaa edebilmeleri için gerekli silahlar verilince, Kürtlerin onlara birşey yapamayacakları meydana çıkacak ve Kürtlerde Ermenilerle anlaşma zemini aramak ve onlarla iyi geçinmek zorunda kalacaklardı."

Ahmet Nesimi Bey ise cevabında; harpten beri o bölgelerde durum tamamiyle değiştiğini, Ermenilere karşı harekete geçerek Kürtlere bundan böyle rastlanmayacağını ve bu hususta Rusların tamamiyle müsterih olmaları gerektiğini, Türk hükümetinin Ermeniler hakkında iyi niyetli bazı tedbirler alacaklarını ve Sovyet hükümetinin Ermenilere tatbik etmek istediği tedbirlerin şimdilik durdurulmasını talep etmişti⁶¹.

Fakat Troçki, Ahmet Nesimi Bey'in teklifini pek dikkate almamış ve Kafkaslarda hiçbir hükümet tanımayacaklarını söylemişti⁶². Talât Paşa

59. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.18.

60. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s.371.

61. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.372.

62. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.18.

durumu İstanbul'a bildirdiğinde; Rusların Ermenileri silahlandırıp çekileceklerini ve ona göre hazırlanılması gerektiğini bildirmişti.

Böylece gelişen olumsuz olaylar karşısında Türk devlet politikasında bazı değişiklikler yapılma yoluna gidilmişti. Osmanlı Devleti bir yandan Brest-Litovsk'da, Sovyet hükümeti ile hukukî bir dayanak oluşturacak bir anlaşma imzalamak, diğer yandan da Kafkaslarda Azeri, Ermeni, Gürcü burjuvazisinin çekilişlerinden faydalanarak ilerlemek istemişti. Bunu başarmak için de Brest-Litovsk'da Alman askerî gücünün ortasına sığınarak, Kafkaslarda kendi gücünü kullanmayı plânlamıştı⁶³.

Bu arada Talât Paşa, savaşta işgal edilen yerlerin boşaltılmasıyla yetinilemeyeceğini Enver Paşa'ya bildirmiş ve şu teklifte bulunmuştu: "Almanlardan gerekli kuvvet isteyerek Karadeniz yoluyla Batum'a asker çıkarmak ve eğer mümkün olur ise Kafkasya'daki müslümanlarla birleşerek Harbin başlangıcındaki fikrimizi tatbik etmekten başka çare yoktur. Ruslar bütün Rusya adına sulhü imzaladıklarına göre şeklen kendilerine asi vaziyette kalan Kafkasya cumhuriyetine karşı yapılacak bu harekete itiraz etmemeleri gerekir"⁶⁴ demişti.

13 Ocak celsesinde ise, Troçki yaptığı açıklamada; yeni Rusya'nın programının başında sulh kelimesinin bulunduğunu ve Rusya'nın her halükârda sulh yapmak hususunda azimli olduğunu ve Rusya'nın içinde bulunduğu keşmekeş hali dolayısıyla artık Harbe taraftar olmadıklarını söylemişti⁶⁵. Bütün bu ifadelerine rağmen, Rus delegeleri, güya kendileri galip olarak Türk topraklarında bulunuyorlarmış gibi bir lisan kullanarak, Türk delegelerine şartlarını bir emimâme şeklinde kabul ettirmeye çalışmışlardı. Onların bu tutumu barışı ertelemekten başka bir işe yaramamıştı.

16 Ocak 1918'de Talât Paşa, Ahmed Nesimi Bey, İzzet ve Hakkı Paşalar, Külman'la bir görüşme yapmışlardı. Konuşmanın esasını Enver Paşa'dan alınan ve Rus işgalindeki Türk topraklarının durumu yani boşaltılması meselesine ait telgraf oluşturmuştu. Alman Hariciye Nâzırı Külman, Ruslarla esas itibarıyla bir barış imzalanmasına imkân görmemişti. Ona göre; çok yakında durumda değişiklik olacak mütâreke sona erecek ve dolayısıyla Rus işgalindeki Türk topraklarının geri alınması için askeri harekâta geçmek mümkün olacaktı. Böylece ortada siyâsî bir engel kalmayacaktı.

Bu görüşmenin tesirinde kalan Talat Paşa, İstanbul'a hemen bir telgraf göndererek, Enver Paşa'nın hemen Alman Umûmî Karargâhı ile temasa geçerek, Türk ordusunun işgal hareketini hakkı ile başarabilmesi için

63. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.17.

64. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.18.

65. İkdâm, 16 Ocak 1918, Numro: 7519.

şimdiden hazırlığa başlanması gerektiğini bildirmiş ve bilhassa Ermeni birliklerine karşı ciddi bir şekilde hazırlanılmasını söylemişti⁶⁶.

Enver Paşa ise 18 Ocak 1918 tarihli Ahmet Nesimî Paşa'ya gönderdiği mektubunda; Ermenilerin Rus cephe gerisinde müslüman halka yaptıkları zulümlerden bahsetmiş, Tiflis civarının, Ermeni ve Gürcü birliklerinin toplantı merkezi olduğunu, Ruslarla sulh yapıldıktan sonra Ermeni ve Gürcülerin Rus mevzilerini işgal ederek her tarafta düşmanlık hareketlerinde bulunacaklarından artık şüphe kalmadığını söylemiş ve mektubuna şöyle devam etmiştir: "Halbuki mütâreke şartları muayyen hattı fasıl ile bizi, ahalimizi muhafaza etmekte ve bu teşkilât-ı cedîdiye bir kuvve-i muhârebe iktisab etmeden akdem taarruzla dağıtmaklığı men ediyor. Ermeni ve Gürcülerin şu hareketi-i hasmanelerine bir nihâyet vermek ve mütârekeye iştirak etmiş olan hükümete karşı efkâr-ı muhasematkâraneyi perverde eden bu gibi cüz-ı tamların mütâreke esnasında teşkil edememesine çalışmak fikrimce Rus hükümetinin vazifesidir. Bu babdaki nokta-i nazarlarını anlatmak üzere mesâileyi Rus murahhaslarına iblâğ buyurmanızı ve şayet kendi askeriyle bu fenalıkları ve bu teşkilât-ı cedîdeyi men edecek vaziyette değillerse cephemizde vasi mikyasta serbesti-i hareket talebine mecbur bulunduğumuzu da ilave etmenizi rica ederim. Bâhusus tarafeyn oldukları yerde kalmaya mecbûr iken Rusların kendi birliklerini geri çekerek cephe gerisinde bize karşı yeni bir düşmanın teşkil etmesi mütâreke şartlarının ruhuna tevafuk etmez."⁶⁷

Başkumandan Enver

Kısaca Enver Paşa, Rus ordusunun bu duruma engel olmadığı takdirde ileri harekâta mecbûr olduklarını ve Rusların bu tür hareketlerinin mütâreke şartlarına uygun olmadığını da özellikle belirtmiş ve İzzet Paşa'dan bu durumu Rus delegelerine bildirmesini istemişti. Zaten görüşmeler devam ettiği müddetçe barış yapılması ümidi varolduğundan müslüman halka Ermeniler tarafından yapılan mezâlim bir müddet Brest-Litovsk'daki delgelerimiz vasıtasıyla Rus delegelerine yalnızca protesto edilmekle yetinilmişti⁶⁸.

Enver Paşa'nın talebini gözönünde bulunduran İzzet Paşa bu defa Brest-Litovsk'da Rus heyetine başkanlık eden A. Joffe'ye yazılı mürâcaatta bulunmuştu⁶⁹. 20 Ocak 1918 tarihli bu yazılı müracaata A. Joffe cevap olarak; aldığı yazıyı Rus silahlı kuvvetleri başkumandanlığına bildirdiğini söyledikten sonra; Ermeni birliklerinin bu hareketlerinin

66. İkdâm, 16 Ocak 1918, Numro: 7159.

67. ATASE, Kls. 2905, D.433, F.6-19, Kls.153, D.380-682, F.4-7; Kls.529, D.357-2067, F.98.

68. İslâm Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaika Müstenit Malûmat, s.1.

69. ATASE, Kls. 2905, D.433, F.6-20.

Rusların Kafkas cephesindeki kuvvetlerini millileştirme hareketinden başka birşey olmadığını belirtmiştir⁷⁰. Böylece Rus delegasyonu başkanı, bu ifadesi ile Kafkaslarda ve Rus işgali altındaki Türk topraklarında Ermeni birliklerinin oluşturulduğunu açıkca itiraf etmiş oluyordu.

İzzet Paşa, A. Joffe'nin yetersiz ve şüpheli cevabını aldıktan sonra durumu Enver Paşa'ya bildirmişti. Cevabında da; Ruslardan alınacak cevabın olumlu olacağına ihtimal vermediğini, çünkü Rusya dâhilinde birtakım karışıklıkların⁷¹ mevcut olduğunu ve Rus hükümetinin sulh çalışmalarında olumsuz davrandığını söyledikten sonra mektubuna şöyle devam etmiştir: "Münferiden müsalâha akdine teşebbüs ettiğimiz Ukrayna hükümeti Kafkasya'da nüfusunun cari olmadığını itiraf etmektedir... Buradaki Alman heyet-i Murahhası azasıyla bu hususta vaki olan mübadele-i efkârdan Almanların bizim Kafkasya'da silah kuvvetiyle muhâfaza-ı hukûk etmemezi muhalif olmadıkları anlaşılmakta ise de bu herşeyden evvel bizim istilâat-ı askeriyemize tabi bir meseledir. Vilâyatımızın istirdadı emrinde Almanlardan bu konuyu şimdilik mevzubahs etmeyi muvafık görmemekteyim. Çünkü Karadeniz'de nakliyat-ı askeriyeye icra olunabilecek derecede bir emniyet istihali halen meşkûk olduğu gibi Suriye cephemizdeki vaziyet-i hâzıramıza nazaran Kafkasya cephesi için ayrıca ve karadan kuvvay-ı muavene sevkine ne dereceye kadar imkân görüleceği cay-i teemmül bulunmaktadır."⁷²

Kısacası Ermeni zulümleri karşısında ne askeri kumandanlara ne de Brest-Litovsk'daki delegelere yapılan protestolar sonuç vermemişti. Durumun olumsuzluğu ve Rusya'nın tepkisizliği karşısında Vehip Paşa, Enver Paşa'ya yaptığı beyânatında Brest-Litovsk'da İzzet Paşa'ya gerekli açıklamada bulunduğunu ve Rus delegelerinin verecekleri mütalâa ve teminatın zaman kazanmaktan başka bir şey olmayacağını ve bu zaman içinde Ermeni mezâliminin önüne geçmedikleri ve Ermeni birliklerinin geriye alınmadığı takdirde hem müslüman halkı himaye hem de her iki düşmanın ilerlemesine mani olmak üzere askeri tedbirlere başvurulmasının son derece gerekli olduğunu bildirmişti⁷³.

Bu gereklilik bir hafta sonra kesin bir durum halini almış ve artık Rus başkumandanlığının müslüman halkı muhafazaya gücünün yetmediği yerlerde asayişin temin maksadıyla askerî harekâtın yapılmasına karar verilmişti⁷⁴.

70. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.373.

71. Sivastopol'da Kırım'da, Kafkasya'da birer cumhuriyet kurulmuştu. (ATASE, Kls. 153, D.380-682, F.4-9.

72. ATASE, Kls. 153, D.380-682, F.4-10.

73. ATASE, Kls. 153, D.380-682, F.8-1; Richard Hovannisian, Armenia on The Road to Independance 1918, Los Angeles, 1967, s.122.

74. ATASE- Kls.3920, D.86, F.1-6.

Bu gerekliliğin kaçınılmaz hale gelmesinden (29 Ocak 1918) iki gün sonra 31 Ocak 1918'de Vehip Paşa durumu bütün çıplaklığı ile Enver Paşa'ya bildirmişti. Yaptığı açıklamada; Brest-Litovsk'daki görüşmelerin mahiyetinden tam olarak haberdar olmadığından Rusların boşalttıkları bölgeleri işgali ile orada mesulen bulunanların emniyetine ne kadar müsaait olduğunu bilmediğini fakat Rusların gerek deniz gerekse kara yoluyla sevk ettikleri askerlerinin cephede imzalanan mütâreke şartlarını ihlâl etmiş olduklarını yapan zulümlere son vermek için hemen ileri harekâta başlanması lüzumunu kesin bir şekilde söylemişti.

Osmanlı Devleti ileri harekâta başlama kararını alırken Brest-Litovsk'da 29 Ocak'ta bir süreden beri kesilmiş olan görüşmeler yeniden başlamıştı⁷⁵. İlk toplantı 30 Ocak 1918'de Talât Paşa başkanlığında yapılmıştı. Bu toplantıda da Troçki'nin durumu ve taleplerinde fazla bir değişiklik olmamıştı.

3 Şubat 1918'de yeni bir görüşme daha yapılmıştı. Görüşmenin ana teması Türk heyetinin sunduğu rapor olmuştu. Raporda; mütâreke şartlarına aykırı olarak Kafkaslarda Ermeni ve Gürcülerden oluşan birliklerin işgal altındaki vilâyetlerde Ermeniler tarafından taburlar oluşturulması sûretiyle, cephenin askeri durumunda meydana gelen büyük değişikliklerin genel emniyeti bozduğu ve müslüman halka karşı yapılan mezâlimlerden dolayı protesto edilmesi ve bu hale son verilmezse Türk hükümetince gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmişti⁷⁶. Fakat bu görüşme de sonuçsuz kalmıştı⁷⁷.

9 Şubat 1918'de, yeni bir komisyon çalışması daha yapılmıştı. Komisyonunda Rus heyeti, Türk heyetinin şikâyetlerini cevaplandırmaya çalışmıştı. Rusların dediklerine göre; durum Rus başkumandanlığına bildirilmiş ve alınan cevapta da; Kafkas cephesinde herhangi bir askerî artırma yapılmadığı öğrenilmişti. Rus ihtilâlinin tatbik etmekte olduğu "milletlerin mukadderâtlarını kendilerinin tâyin hakkı" gereği çeşitli milletlerden ayrı askerî birliklerin oluşturulduğunu fakat Kafkas cephesinin gerisindeki bölgelerde Ermeni ve Gürcülerden oluşturulmuş ayrı birlikler meydana getirilmiş olmakla beraber, askerînin genel sayısında herhangi bir değişiklik olmadığını, dolayısıyla Rus hükümetinin mütârekeye aykırı herhangi bir harekette bulunmadığını iddia etmişlerdi. Ayrıca eğer müslüman halk mezâlîme maruz kalmışsa bunun önünün alınması için Rus Başkumandanlığına gerekli emirlerinde gönderileceği özellikle belirtilmişti⁷⁸.

75. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.18.

76. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.375.

77. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.18.

78. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.377.

Rus delegeleri Türk delegelerinin iddîalarını bir türlü kabul etmek istemiyorlardı. Askerin asla çoğaltılmadığı, mütâreke hükümlerine karşı hiçbir şey yapılmadığı, asayişin korunması için yerli halkın silanlandırılmasının, askerın çoğaltıldığı manasına gelemeyeceği ve şayet ayrı askeri birliklerce herhangi bir askeri harekette bulunulmuşsa, bu gibi iddialar doğru çıktığı takdirde Rus başkumandanlığınca gerekli tedbirlere başvurulacağını durmadan her görüşmede tekrarlamışlardı.

Türk heyeti ise şu karşılığı vermişti: "Mütâreke hükmünce yalnız kuvvetlerin çoğalması değil, askeri teşkilâtın dahi değiştirilmesi memnundur ve mütâreke yürürlükte oldukça milliyet esasının askeri birliklere tatbikine teşebbüs edilemeyecektir. Rus işgali altındaki Osmanlı topraklarının Rusya hükümetinin elinde bir vediâ olduğundan, orayı keyfi bir şekilde tasarrufa kalkışmak ve mevcut müesseseyi millileştirmek ahalisinden bir kısmını silahlandırmak ve ahalisinin hissiyatını takdir ve tahrik etmek gibi hususlara Rus hükümetinin selâhiyeti yoktur."⁷⁹

Rus makamları, gerçekten de Anadolu'daki işgal sahasında sistemli bir şekilde Ermenileri koruma siyasetini tatbik etmiş ve buralarda tam bir Ermeni düzeni kurmak istemişti. Ermeni askeri birlikleri, Ermeni milis birlikleri ve Ermeni memurlarıyla buralar tam bir Ermenistan'a çevrilmiş gibiydi. Ermeniler tarafından müslüman halka karşı yapılan mezâlim karşısında, Rus makamları seyirci kalmışlardı. Brest-Litovsk'daki Türk heyeti işte bütün bu yolsuzluklara son verilmesini Rus delegelerinden tam bir ciddiyetle talep etmişti.

9 Şubat tarihinde Ukrayna ile yapılan anlaşmadan dolayı sinirlenen Troçki 10 Şubat'da, Rusya'nın tek taraflı olarak Harbe son verdiğini bildirmiş⁸⁰ ve bu beyânat Rusça olarak Türk delegelerine de gönderilmiştir. Bu olay üzerine Brest-Litovsk'da görüşmeler kesilmiş Troçki talimat almak üzere Petrograd'a gitmiştir⁸¹.

Bütün bu gelişmelerden şu sonucu çıkarmak mümkün olmuştu. Sovyet heyetinin diplomatik usullere aykırı ve şaşkırtıcı hareketi yani görüşmeleri aniden kesmesi Almanlar için olduğu gibi Türkler için de yapacakları icraatlarda hareket serbestisi vermiş oluyordu.

Böylece ortada siyâsi engeller ve diplomatik formüller kalmadığından halli âcîl meselerin henten ele alınması gerekiyordu. Artık harbin başlaması an meselesi olmuştu. Sonuçta böyle olmuş ve mütârekenin müddeti biter bitmez fiilî harp yeniden başlamıştı. Almanya sulhün ilân ile olmayacağı fikrinden hareketle Bolşevik idaresindeki Rus toprakların-

79. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.378-379.

80. İkdâm, 17 Şubat 1918, Numro: 7551.

81. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.18.

da yeniden harbi başlatmak zorunda kalmıştı⁸². Onların bu faaliyeti, Türk ordusunu da harekete geçirmişti. Enver Paşa Brest-Litovsk'daki çıkmazdan habér alınca III. Ordu kumandanı Vehib Paşa'ya Erzincan yönünde ilerleme emrini vermişti⁸³. Bunun üzerine 12 Şubat 1918'de askeri harekete başlanılmış ve Talât Paşa İstanbul'a dönünceye kadar, işgal altındaki sahanın büyük bir kısmı kurtarılmıştı.

Brest-Litovsk'daki görüşmelerin bu tarzda sekteye uğraması, Osmanlı Devleti'nin lehine olmuştu. O zamana kadar yapılan barış görüşmelerinde Rusya'dan fazla taleplerde bulunulmaktan çekinilmişti. Rus heyetinin görüşmeleri erteleme üzerine, Türk heyeti Almanları tâkiben istediği talepleri öne sürme cerasetini de kazanmıştı. Bu suretle Ruslarla yeniden görüşmeler başladığında azami talepler konması için müsâit zemin hazırlanmış oluyordu.

Nitekim Talat Paşa ve Ahmed Nesimî Bey İstanbul'a döner dönmez, meseleyi kabine toplantısında görüştüktan sonra Türk heyeti tarafından Ruslara ültimatın mâhiyetinde şu şartların sunulmasına karar vermişlerdir.

1- Rusların işgali altında bulunan Doğu Anadolu'nun derhal Rus kuvvetleri tarafından boşaltılması.

2- 1877-1878 yıllarında Osmanlı Devleti'nce harp tazminatı karşılığı olarak, Rusya'ya bırakılan sahanın, yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Rus ordusu ve kızıl kıtalar tarafından tahliyesi ve buralarda asayiş ve düzenin kurulmasına kadar Türk polisi ve jandarması tarafından işgali.

3- Şimdiye kadar Rusya ile imzalanmış olan bütün muahede hükümlerinin ortadan kaldırılması⁸⁴.

Bu maddeleri ihtiva eden tâlimat derhal Brest-Litovsk'daki Hakkı Paşa'ya gönderilmiş ve kendisine gerekli açıklama da yapılmıştı. Bunun üzerine 27 Şubat 1918'de görüşmelere yeniden başlanılmıştı. Bu defa Türk heyeti Ruslara karşı yeni taleplerle ortaya çıkmıştı. Bunların başında Evliye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne bırakılması geliyordu. Bu bölge zaten vaktiyle tazminat-ı Harbiye karşılığında Rusya'ya bırakıldığı için Sovyetlerin bu karara itiraz etmemeleri gerekiyordu. Rus delegeleri ise, bu talebe itiraz etmek istemişlerse de bu defa Almanlar da Türkleri desteklediklerinden Ruslar bu şartı kabul etmek zorunda kalmışlardı. Ancak "milletlerin kendi mukadderâtlarını kendilerinin tâyini hakkının" bu üç sancak halkına tatbiki gerektiği, yani bölge halkının bir referanduma tabi

82. Tasvir-i Efkar, 21 Şubat 1918, Numro: 2372.

83. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.381.

84. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.381-382.

tutulmaları barış maddesinde açıkça belirtilecekti. Bölgenin daha önce Türk jandarmaları tarafından işgali kararlaştırıldığından Hakkı Paşa böyle bir referanduma itiraz etmemişti.

Aynı maddeler üzerinde anlaşmaya varıldıktan ve ortaklaşa bir metin hazırlandıktan sonra, nihâyet Ayastefanos Antlaşması'ndan kırk yıl sonra 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştı⁸⁵. Bu barış ile Osmanlı Devleti Anadolu'da Rus işgali altındaki bölgeyi ele geçirdikten başka Elviye-i Selâse'yi de geri almak imkânını bulmuştu.

Antlaşmanın konuyla ilgili maddeleri ise şunlardı:

"Rusya Doğu Anadolu'da vilâyetlerinin boşaltılması ve bunların asayişinin sağlanması yolunda yapmaya muktedir olduğu her şeyi en kısa zamanda ifade edecektir. Ardahan, Kars, Batum bölgeleri de hemen Rus askerleri tarafından boşaltılacak. Bu bölgelerin yeni teşkil edilecek idari, hukuki ve milletlerarası hukuk işlerine Rusya karışmayacak ve mıntıklar ahalisine komşu devletler ve bilhassa Türkiye ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni idare şeklini kurmasına muvafakat edilecektir."⁸⁶

Genel anlaşmaya ek olarak aynı gün imzalanan Türk-Rus antlaşmasının konuyla ilgili maddeleri ise şunlardı; Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından altı-sekiz hafta içinde boşaltılmasından sonra, Türk kuvvetleri gelene kadar Rus ordusu bölgede emniyeti sağlayacaktı. Rusya, gerek Rusya'da ve gerek işgal edilen Türk vilâyetlerinde Türk ve Rus tebaası Ermeni çetecilerin terhisini tahakkuk edecek ve bu çeteleri tamamiyle feshedecekti. Anlaşmanın tasdikinden üç ay sonra da Türk-Rus komisyonu, İran sınırından başlayarak, Ardahan, Kars ve Batum bölgelerini içine alacak sınırı çizecekti⁸⁷.

Brest-Litovsk antlaşması imzalandıktan sonra, III. Ordu ilerlemeye devam etmiş ve 12 Mart'ta Erzurum geri alındıktan iki gün sonra 1914 sınırına varılmıştı. Bu sınıra varmadan önce Vehip Paşa, 10 Mart'ta Marerâ-yı Kafkas Hükümetinden askeri güçlerini Brest-Litovsk antlaşmasına uygun olarak çekmesini istemişti. Fakat Marerâ-yı Kafkas hükümetinin Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını söylemesi üzerine ileri harekâta devam edilmişti. Böylece Ermeni zulmüne Brest-Litovsk görüşmelerinde siyâsî çözüm yerine, askerî çözümle son verilmiş oluyordu.

85. Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.20.

86. Dokumentü Vneşney Politiki SSSR, I, Belge No: 78, s.119-120-121-122-123-124.

87. Dokumentü Vneşney Politiki SSSR, I, Belge No: 78, s.199-200.